

СЪВРЕМЕННИ ЛЕКСИКАЛНИ РЕСУРСИ И ТЯХНОТО ПРИЛОЖЕНИЕ В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ¹⁾

Сия Колковска, Диана Благоева, Ванина Сумрова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките

Резюме. В статията се представят два лексикални ресурса, разработени в Секцията за българска лексикология и лексикография към Института за български език – онлайн версията на многотомния академичен *Речник на българския език* и ресурсът *Инфолекс*. Разглеждат се възможностите за тяхното приложение в лексикалното обучение по български език в училище.

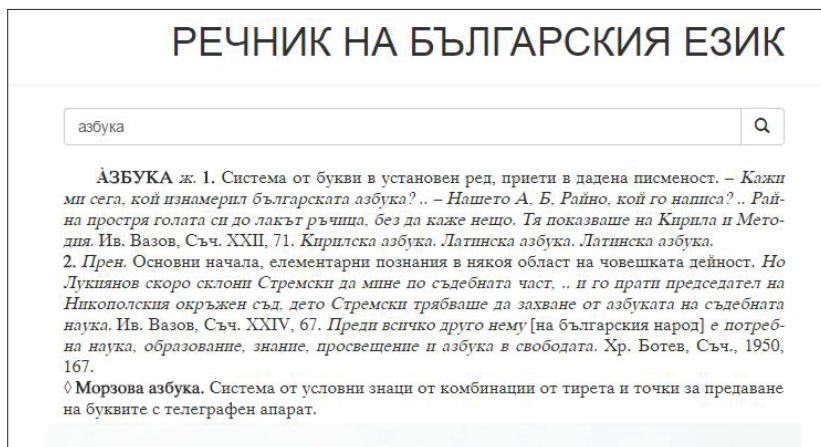
Keywords: lexicography, lexical resources, Bulgarian language education

В дигиталната епоха езиковедите от Секцията за българска лексикология и лексикография към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН са изправени пред нови предизвикателства, свързани, от една страна, с необходимостта възможностите на информационните технологии да бъдат използвани пълноценно в лексикографската работа и в изследването и описанието на лексикалния състав на българския език, а от друга страна, с това създаваните лексикографски справочници и лексикални ресурси да достигнат по удобен и леснодостъпен начин до широк кръг ползватели. Тук ще насочим вниманието към някои от разработените в тази Секция съвременни електронни ресурси, до които е предоставен свободен достъп в интернет и които успешно може да намерят приложение в училищното обучение по български език в различни класове. Това са онлайн версията на многотомния академичен *Речник на българския език* (<http://ibl.bas.bg/rbe/>) и комплексът от лексикални ресурси *Инфолекс* (<http://ibl.bas.bg/leksikalna-baza-danni/>). Тези ресурси са подходяща основа за придобиване от учениците на знания за лексикалната система на българския език и за формиране у тях на лексикална компетентност като един от видовете езикова компетентност (Dimchev, 2007).

1. Речник на българския език (онлайн версия)

Многотомният академичен тълковен *Речник на българския език* (нататък – РБЕ) е един от основните проекти на Института за български език. До този момент са издадени 15 тома, обхващащи лексиката до буква Р включително, като същевременно след 2001 г. са публикувани в осъвременен и допълнен

вид първите четири тома, чието първо издание датира отпреди 1990 г. От 2014 г. е предоставен свободен достъп до съдържанието на изработените томове на *Речника* с възможност за търсене по заглавна дума (вж. фигура 1).

Фигура 1. Търсене в онлайн версията на *Речник на българския език* по заглавна дума *азбука*

Издадените досега томове включват близо 120 000 заглавни думи, което прави РБЕ **най-големия по обем** тълковен речник на българския език. Специфика на този лексикографски труд, отличаваща го от съществуващите по-малки тълковни речници на българския език, е **широкият хронологичен диапазон и разнообразният функционален обхват** на представената в него лексика. Хронологичните граници на *Речника* обхващат времето от първата четвърт на XIX в. до наши дни, във връзка с което в него присъства не само съвременната лексика (включително и най-новата, появила се и утвърдила се в българския език през последните 25 години), но и думи, които са били в употреба в по-ранен период, но днес вече са остарели или са в процес на деактуализация. Същевременно *Речникът* отразява лексиката от всички функционални разновидности на българския език – книжовна, разговорна, терминологична, диалектна (с регистрирана употреба в публикуваното народно творчество и художествената литература), просторечна, жаргонна.

Изчерпателното представяне на лексикалните и фразеологичните единици в българския език, включително и на тези, които се отнасят към пасивния речников фонд (като историзми, остарели или остаряващи думи и пр.), обуславя ценността на *Речника* като достоверен (и в много случаи – единствен) източник на информация за семантиката, формоизменението, употребата, съчетаемостта, произхода и пр. на българската лексика. Значителна част от думите, които не са в активна

употреба, по правило остават извън по-малките тълковни речници (в това число и тези, които присъстват като анонимни продукти в интернет). Такъв тип лексика обаче се среща в редица литературни произведения, включително и в текстове, изучавани в училище или използвани като илюстрация на определени езикови явления, поради което е важно учениците да могат да намират информация за нейното значение и употреба.

Онлайн версията на РБЕ прави възможно получаването на лексикална информация по бърз и леснодостъпен начин. В *Речника* ползвателите може да направят справка например за значението на историзми като *каймакамин* (или *каймакам*), *заптие*, *кърсердар* (срещаци се в произведения на Ив. Вазов, Й. Йовков и други автори), на остарели думи като прилагателното *драголюбен* ‘мил, обичлив, приятен’ (използвано в разказите на Ив. Вазов). В РБЕ е застъпена широко и диалектната лексика от цялата българска езикова територия, което го превръща в единствения онлайн справочник за диалектни думи, срещаци се в народното творчество и художествената литература. Например от *Речника* може да се научи, че общоупотребимата дума *пост* има няколко омонима, сред които е и диалектна дума със значение ‘калпак от кожа’.

Отражение в РБЕ намират и хронологично нови, но утвърдили употребата си думи и съчетания като *глобализация*, *джиесем*, *промоция*, *евроинтеграция*, *клинична пътека*, *рекламно лице*, *човешки ресурси*; нововъзникнали значения на познати думи като това на прилагателното име *виртуален* (срв. *виртуално пространство*, *виртуална библиотека*, *виртуални общности*), на съществителното *развод* (срв. *развод на политически партии*) и редица други. Във връзка с това *Речникът* е източник на информация и за промените и актуалните тенденции в речниковия състав.

Характерна особеност на РБЕ, която определя уникалния му характер, е **детайлното представяне на семантиката на тълкуваните думи**. Семантичната структура на многозначните думи се описва със значително по-голяма конкретност и диференциация в сравнение с другите тълковни речници. Това се вижда от съпоставката дори само на няколко заглавки с друг академичен тълковен речник – тритомния *Речник на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ 1954 – 1959). В РБЕ съществителното *огън* е представено с 16 значения (срещу 9 в РСБКЕ), прилагателното *равен* – с 12 (срещу 4 в РСБКЕ), глаголят *помам/поема* – с 28 (срещу 6 в РСБКЕ), а предлогът *на* – с 38 (срещу 19 в РСБКЕ). Тази особеност на РБЕ обуславя потенциала му да бъде използван пълноценно както при създаването на упражнения и тестови задачи, насочени към проверка на знанията на учениците за различните значения на многозначни думи, така и при самостоятелната им подготовка за обогатяване на лексикалната им култура.

РБЕ предоставя **детайлна информация и за стиловете и стилистичните особености на думите** чрез използване на разгърнатата система от квалифициатори като *книжно*, *разговорно*, *жаргонно*; *подигравателно*, *пренебрежително*.

но, гальовно, грубо и др. Чрез този тип информация може да се подпомогне развиването у учениците на усет за функционалните особености на думите и оценъчната окраска на стилистично маркираните лексикални единици, както и на уменията за адекватно използване на думите в съответствие с типа комуникативна ситуация (официално или неофициално общуване и пр.).

Речникът е също така източник на **изчерпателни сведения за парадигматичните отношения** (синонимия и антонимия) в българската лексика. Информацията за синонимните и антонимните връзки на думите (както от активния, така и от пасивния речников състав) е част от тяхното семантично представяне: синонимите на тълкуваната дума (в конкретно нейно значение) се посочват след точка и запетая в лексикографската дефиниция, а антонимите – след бележката *противоположно* след дефиницията, срв.: **висок**... 5. Който надминава средното равнище на нещо от същия вид по количество, брой, сила, степен; значителен, голям. *Противоп.* нисък.

По-подробното семантично описание на многозначните лексеми в *Речника* дава възможност и за по-диференцирано (в сравнение с други тълковни речници) отразяване на синонимните и антонимните връзки при отделните значения на тези лексеми, срв. прилагателното *вълшебен* със синоними съответно: *чудотворен* в първото значение ('който притежава чудодейни свойства'); *фантастичен* във второто значение ('в който стават чудеса') и *омаен* в третото значение ('който силно очарова, пленява').

В *Речника* **подробно се представят и устойчивите и фразеологичните съчетания**, в състава на които влизат заглавните думи. Тези съчетания се включват и тълкуват в специални блокове в структурата на речниковата статия, като чрез съответни квалификатори се уточняват техните стилистични особености. Така например в речниковата статия на съществителното име *крак* присъстват над 130 фразеологични единици – както по-широко известни като *краката ми се клатят*; *едва се държа на краката си*; *пиша с краката си*, така и по-малко известни като *умен в краката* (*Разг. Ирон.* 'много глупав'). По този начин ползвателите имат възможност да се запознаят в пълнота с фразеологичното богатство на езика.

Друга особеност на РБЕ, която го отличава от останалите тълковни речници на българския език, е привеждането на **богат илюстративен материал** от автентични текстове, чрез които се показват особеностите на употребата на тълкуваните лексикални единици в контекст. Материалът е извлечен от лексикалните картотеки на Секцията за българска лексикология и лексикография, попълвани в продължение на десетилетия и съдържащи повече от 7 млн. фиша с извадки от текстове от Възраждането до последното десетилетие на XX в., както и от голям по обем и непрекъснато попълван и обновяван електронен архив, който е част от *Българския национален корпус*.

Разгледаните накратко особености на РБЕ определят уникалността му като лексикографски труд, който съвместява особеностите на тълковен речник с

характеристики на други типове речници: синонимен, антонимен, на остарелите думи, фразеологичен, терминологичен и пр., и обуславят неговия потенциал да намери пълноценно приложение при лексикалното обучение на учениците.

2. Лексикални ресурси „Инфолекс“

Комплексът от лексикални ресурси *Инфолекс* включва: **База данни синоними, База данни антоними, Неологичен речник, Регистър на фразеологизмите и Библиографска система за българска лексикология, фразеология и лексикография** (вж. подробно Благоева, Колковска, 2014). Особено полезни за лексикалното обучение по български език са първите два от посочените подресурси, чиито функционални особености и съдържание ще представим тук. Важно е да се подчертае, че тези ресурси са разработени от професионални лексикографи чрез анализ на богат лексикален материал и с прилагане на научно издържани принципи на лексикографско описание, което ги прави надежден и достоверен източник на информация за парадигматичните отношения на лексикалните единици в българския език и определя потенциала им за пълноценно приложение в училищното обучение по български език.

2.1. Базата данни синоними (<http://ibl.bas.bg/infolex/synonyms.php>) е създадена въз основа на информацията за синонимните отношения на включените в *Речника на българския език* лексикални единици, като са използвани и данни от синонимния архив на този речник, както и от изданията през 2003 г. *Синонимен речник на българския език* с автор Е. Пернишка (Пернишка, 2003). В този електронен ресурс е представено синонимното богатство на съвременния български книжовен език (не е включена диалектна и остаряла лексика).

Синонимите са обединени в синонимни редове въз основа на общото (еднакво или близко) значение на две или повече лексеми. Ресурсът съдържа 8783 синонимни реда с 35 800 думи от четири части на речта: съществителни имена – 3240 синонимни реда с общ брой думи – над 12 000; прилагателни имена – 2496 синонимни реда с общ брой думи – над 10 000; глаголи – 2137 синонимни реда с общ брой думи – над 10 000; наречия – 910 синонимни реда с общ брой думи – над 3800. Отражено е възможното участие на многозначните лексеми (в различните техни значения) в няколко синонимни реда.

Търсенето в базата данни се извършва по основна форма на думата с възможност за прилагане на филтър за част на речта. Синонимните редове, в които участва търсената дума, се извеждат един под друг с нарастваща номерация, вж. фигура 2.

При подредбата на лексемите в синонимните редове на първо място се посочва доминантният синоним, който изразява най-отчетливо общото значение на всички лексеми от реда. Мястото на останалите членове на реда се определя,

Синоними

Филтър ▾
голям
🔍

ГОЛЯМ прилагателно име

Намерени синонимни редове:

- 1 - голям - славен - знаменит - легендарен (прен.)- велик
- 2 - голям - зрял - **възрастен** (за човек)
- 3 - голям - **обширен** - пространен - просторен - широк - ширен (поет.)
- 4 - голям - **едър** - крупен (книж.)
- 5 - висок - голям (за количество)- солиден - значителен - съществен - внушителен - немалък
- 6 - голям (за предмет)- обемист - обемен
- 7 - голям - дълбок (за чувство)- жив - силен
- 8 - висок - голям - едър (за човек)- як - масивен - мощен
- 9 - голям - значителен - осезателен - чувствителен

Фигура 2. Синонимни редове на прилагателното *голям* в Базата данни синоними

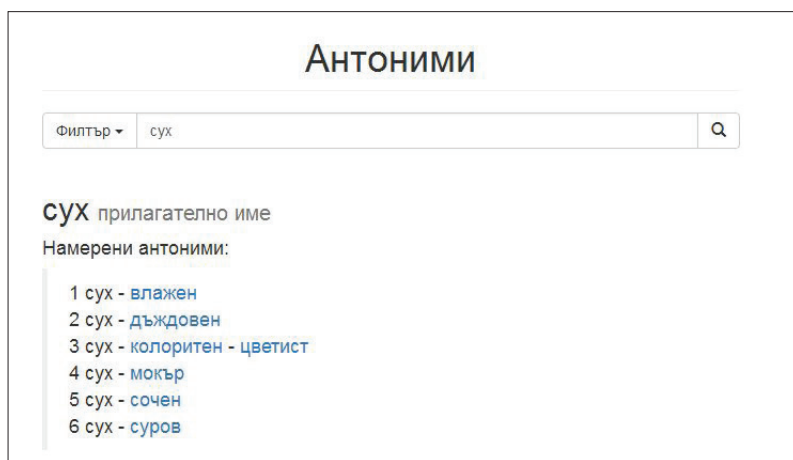
от една страна, от степента на семантична близост с доминантния синоним. Например при различия в интензивността на означеното действие или признак подредбата е в посока от неутралния синоним към синонимите, изразяващи по-висока степен на действието или признака (срв. синонимен ред 1. на прилагателното име *голям*, представен на фигура 2 по-горе). От друга страна, мястото на съответните синоними в реда зависи и от техните функционално-стилистични особености, като стилистично или емоционално-експресивно маркираните единици се поставят след неутралните (срв. прилагателните *ширен* и *крупен* съответно в синонимен ред 3. и 4. в същата фигура).

Разглежданият ресурс не включва тълкувания на значенията, обединяващи съответните синонимни редове, но за улеснение на ползвателя при необходимост в скоби след даден член на синонимния ред се привеждат пояснения, които насочват към семи от значението на конкретната дума или към специфична нейна съчетаемост. Например в изведените във фигура 2 по-горе синонимни редове 5. и 6. различните значения на прилагателното *голям* са маркирани съответно чрез поясненията „за количество“ и „за предмет“. Важно е също така, че се уточняват функционално-стилистичните особености на отделните синоними с помощта на различни квалификатори като *разговорно*, *книжно*, *пренебрежително*, *преносно* и др., поставени в скоби след съответната дума. По този начин потребителят бива улеснен при избора на най-подходящ синоним за конкретна комуникативна ситуация.

2.2. Базата данни антоними (ibl.bas.bg/infolex/antonyms.php) е разработена въз основа на информация от многотомния *Речник на българския*

език, както и от *Речник на антонимите в българския език* с автори Е. Пернишка и Ст. Василева (Pernishka, Vasileva, 1997). Концепцията се базира на схващането, че антонимията е „парадигматична семантична връзка на противопоставяне на *две и повече различни лексеми от една част на речта* по значения за *напълно противоположни понятия* за признаци, предмети, действия, явления или отношения“ (Pernishka, 2013: 565). Ресурсът представя антонимните отношения на общоупотребимата лексика в българския език и включва около 8500 думи от четири части на речта, разпределени в 3644 антонимни реда: съществителни имена – 1399 антонимни реда с общ брой думи – над 5600; прилагателни имена – 1092 антонимни реда с общ брой думи – над 4100; наречия – 582 антонимни реда с общ брой думи – над 2100; глаголи – 571 антонимни реда с общ брой думи – над 3000. Отражена е възможността многозначните думи в различните си значения да се включват в различни антонимни връзки, т.е. да образуват различни антонимни редове.

Търсенето в базата данни се извършва по основна форма, като също е възможно прилагането на филтър по част на речта, вж. фигура 3.

Фигура 3. Антонимни редове на прилагателното *сух* в **Базата данни антоними**

Както при синонимната база данни и тук при необходимост се представя насочваща информация за семантични, съчетателни или функционално-стилистични особености на членовете на антонимните редове, чрез което ползвателят се ориентира за правилната сфера на употреба на съответните антоними.

3. Възможности за приложение на съвременните лексикографски и лексикални ресурси в обучението по български език

К. Димчев (2016) формулира следните цели на лексикалното обучение, насочени към обогатяване на *лексикалната култура* на учениците: *лингвопрагматични, лингвокогнитивни и лингвокултурологични*. Според автора **лингвопрагматичните цели** „се отнасят до усвояването на комуникативно-речеви умения за подбор и съчетаване на думите в зависимост от речниковото им значение, от комуникативната ситуация и от индивидуалните предпочитания на участниците в общуването; разширяване и активизиране на речниковия запас на подрастващите чрез: (1) запознаване със значения на думи, предпочитани в нови за учениците социокултурни сфери, и (2) овладяване на нови значения на познати думи – развиване на езиковия усет за лексикална и синтактична съчетаемост“ и др.; **лингвокогнитивните цели** се свързват с овладяване на „**декларативни знания** за: думата като речникова единица и начините, по които тя функционира в речта; речниковото значение на думата; синонимията, антонимията и паронимията; думите с пряко и с преносно значение; многозначността на думите; домашните думи; лексикалните заемки; промените в речника“ и др.; и на „**процедурни знания** за: системата от последователни операции на лексикалния анализ и на редактирането; операциите при справки с речници“ и др.; а чрез **лингвокултурологичните цели** „вниманието се насочва към значението и употребата на думите, към богатството на българската лексикална система и към възможностите ѝ да бъде инструмент за отразяване на най-фини отсенки на мисълта; думите и различните им форми се осмислят като носители на културна информация, на елементи от националната ни култура и самобитност; у подрастващите се формира потребност за избор на подходящата дума с оглед на комуникативната задача и условията на общуване“ и пр. (Dimchev, 2016: 459 – 461).

Съвременните професионално разработени лексикографски и лексикални ресурси (като електронни лексикални бази от данни, речници с онлайн достъп и пр.) са подходящо средство за осъвременяване и оптимизиране на методите за преподаване на лексикални знания чрез прилагане на подходи, насочени към развиване на уменията на учениците за търсене, извличане и анализ на лексикална информация. Това е важно за постигане на посочените от К. Димчев цели на лексикалното обучение в следните насоки:

- формиране у учениците на процедурни знания (като част от лингвокогнитивните цели на лексикалното обучение) за дейностите, свързани с търсене на информация в електронни речници и бази от данни;
- създаване на комуникативно-речеви умения у учениците, разширяване на речниковия им запас (като част от лингвопрагматичните цели) и на знанията им за думите като носители на националнокултурна информация (като част от лингвокултурологичните цели);
- повишаване на лексикалната култура и придобиване на компетентност за прилагане на изследователски подходи като анализ и „декодиране“ на реч-

никови дефиниции и съотнасянето им с конкретни лексеми или лексикални значения; формулиране на лексикографски дефиниции за конкретни думи въз основа на наблюдения върху употребата им в реални текстове; извличане на информация за съчетателните възможности, за синонимните и антонимните връзки на думите чрез анализ на контекстуалното им поведение и др.

Придобитите по този начин познания и умения ще дадат възможност за постигане на целите на лексикалното обучение по-ефективно и в съответствие с възможностите на съвременните информационни технологии, което е в синхрон както с интерактивните насоки на обучението, така и с нагласата на самите ученици от днешното интернет поколение. Затова се надяваме, че представените тук ресурси ще намерят място както по време на урочните занятия, така и при самостоятелната подготовка на учениците и при проверката на знанията.

БЕЛЕЖКИ

1. Текстът е представен на Националния форум „Предизвикателства пред развитието и разпространението на българския език, литература и култура“, 12.04.2016 г., ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград. Съорганизатори: ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Филологически факултет, НИОН „Аз Буки“, Институт за български език – БАН, Асоциация на българските училища в чужбина.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- [Blagoeva, D. & S. Kolkovska (2014). „Infoleks“ – leksikalni resursi za balgarskiya ezik. – V: *Ezikovi tehnologii i resursi za balgarski ezik*. Sastav. Sv. Koeva. Sofia: „Prof. Marin Drinov“ s. 202 – 215 [Благоева, Д. & С. Колковска (2014). „Инфолекс“ – лексикални ресурси за българския език. – В: *Езикови технологии и ресурси за български език*. Състав. Св. Коева. София: „Проф. Марин Дринов“ с. 202 – 215].
- Dimchev, K. (2007). Za otnosheniyata mezhdu ezikova kompetentnost i ezikovedska kompetentnost. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, 2007, № 1, s. 20 – 24 [Димчев, К. (2007). За отношенията между езикова компетентност и езиковедска компетентност. – *Съпоставително езикознание*, 2007, № 1, с. 20 – 24].
- Dimchev, K. (2016). Izuchavane na leksika v srednoto uchilishte – metodologichni i tehnologichni vaprosi. – V: *Za slovoto – novi tarseniya i podhodi*. Sofia: „Prof. Marin Drinov“, s. 457 – 470 [Димчев, К. (2016). Изучаване на лексика в средното училище – методологични и технологични въпроси. – В: *За словото – нови търсения и подходи*. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 457 – 470].
- Pernishka, E. (2003). *Sinonimen rechnik na balgarskiya ezik (s antonimi i blizkoznachni dumi)*. Plovdiv: Hermes [Пернишка, Е. (2003). *Синони-*

- мен речник на българския език (с антоними и близкозначни думи). Пловдив: Хермес].
- Pernishka, E. (2013). Leksikalna semantika. Strukturno-semantichni osobenosti na balgarskata leksika. – V: *Balgarska leksikologiya i frazeologiya. T. 1. Balgarska leksikologiya*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. M. Drinov“, 395 – 592 [Пернишка, Е. (2013). Лексикална семантика. Структурно-семантични особености на българската лексика. – В: *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология*. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 395 – 592].
- Pernishka, E. & S. Vasileva (1997). *Rechnik na antonimite v balgarskiya ezik*. Sofia: Petar Beron [Пернишка, Е. & С. Василева (1997). *Речник на антонимите в българския език*. София: Петър Берон].
- Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. I* (1954), т. II (1957), т. III (1959). Sofia: BAN [Речник на съвременния български книжовен език. Т. I (1954), т. II (1957), т. III (1959). София: БАН].

MODERN LEXICAL RESOURCES AND THEIR APPLICATION IN THE BULGARIAN LANGUAGE EDUCATION

Abstract. The paper presents two lexical resources developed in the Department for Bulgarian lexicology and lexicography at the Institute for Bulgarian language – online version of many-volumed academic *Dictionary of Bulgarian language* and the resource *Infalex*. The possibilities for their application in the Bulgarian language education are discussed.

✉ ¹⁾ Prof. Dr. Sia Kolkovska, ²⁾ Prof. Dr. Diana Blagoeva,
³⁾ Dr. Vanina Sumrova, Assist. Prof.

Institute for Bulgarian Language, BAS
52, Shipchenski prohod, Bl. 17
Sofia, Bulgaria

E-mail: ¹⁾sia_btb@yahoo.com; ²⁾diablag@mail.bg; ³⁾primma@mail.bg